

Паспорт: від загального до окремого

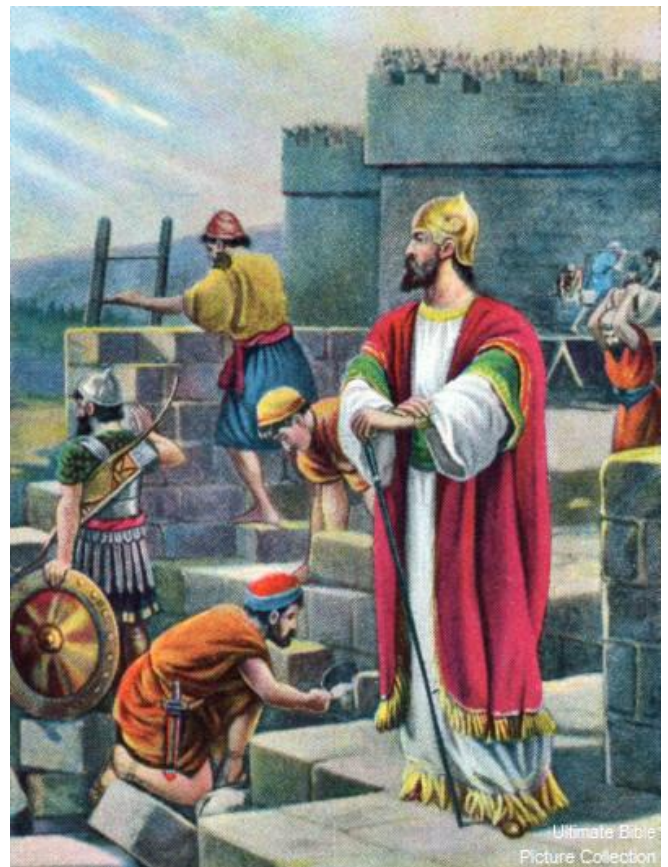
Паспорт (франц. *passport*, первісно – дозвіл на відплиття, від *passé* – прохід і *port* – гавань) – офіційний документ, який посвідчує особу власника та підтверджує його громадянство.

Першоджерело паспорта

Філософсько-правовим першоджерелом паспорта як документа, який: 1) давав дозвіл на пересування конкретної особи; 2) видавався главою держави (монархом) та 3) підтверджував певні права, обов'язки, гарантії та привілеї, є біблійна історія про мандри Неємії ймовірно у 445-444 рр. до Р.Х. із міста Шуш до Єрусалиму. За наказом перського царя Артаксеркса I «Довгорукого» з династії Ахеменідів поїхав Неємія, королівський виночерпій, з місією відбудувати храм Соломона, міські мури та брами (Книга Неємії 2: 7-9). З собою він мав «царські листи»: до начальників заріччя, щоб пропустили та до царського лісничого, щоб надав дерева для відновлюваних робіт.

Саме в цій історії з'являється словосполучення, яке через багато століть знайде своє визначення італійською мовою і стане «*паспортом*», дозволом «пройти крізь браму у місто (*passare la porta della citta*)». Цього потребував розвиток дипломатії і торгівлі.

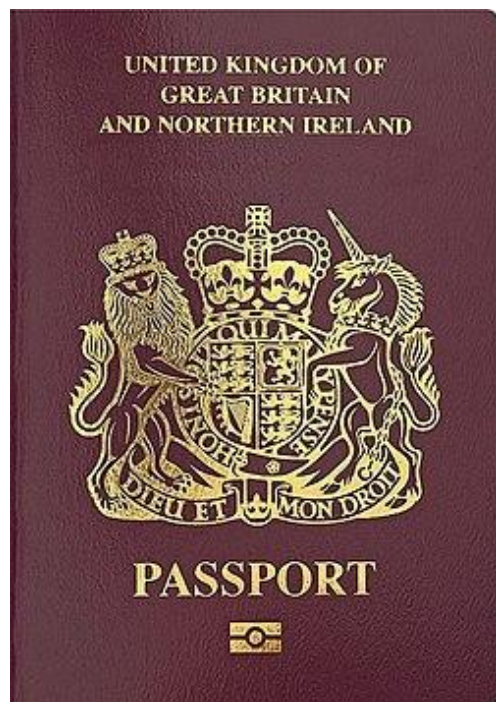
Так, у XIII ст. Марко Поло мав при собі *золоту пайцзу* (металевий додаток до писаного документа) для започаткування дипломатичних зносин із Папським престолом. А в тогочасних ісламських державах могли вільно пересуватися лише особи, які сплатили податки, на підставі *bara'a* (документ про сплату податків).

Неємія спостерігає за відбудовою собору

Поява паспорта в різних країнах світу

Британія

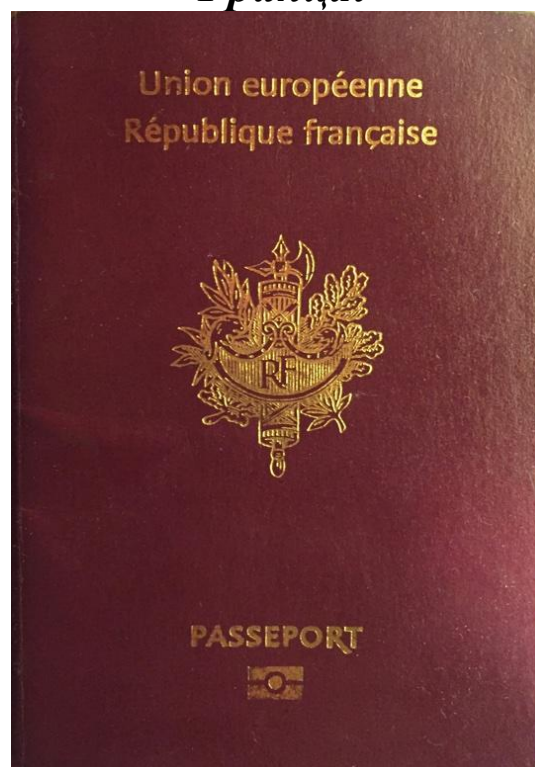
Нормативно паспорт увів до своєї правової системи відповідним рішенням у 1414 р. англійський парламент. Підписув паспорт сам король будь-кому незалежно від громадянства для легального пересування (безпечних мандрів). При цьому британці платили за його отримання, а іноземці – ні.

У цьому ж 1414 р. схожий документ з'явився у Франції. Його також видавав монарх для вільного пересування товарів у межах країни та за її кордонами, а з 1464 р. дія цього документа поширювалася і на звичайних людей.

У 1540 р. такий документ для подорожі отримав назву паспорт. До правничої термінології «паспорт» потрапив у 1570 р.

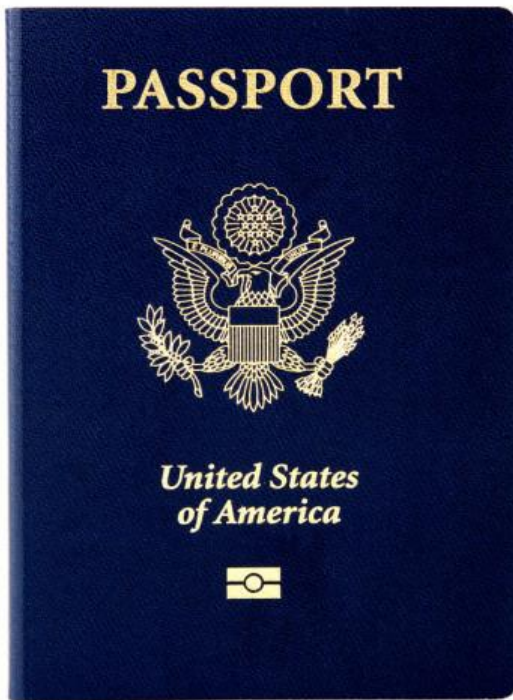
Франція

Взагалі у середньовічній Європі місцева влада видавала паспорти переважно іноземцям, де було визначено чіткий перелік міст, які ця особа мала дозвіл відвідати (не стосувалося портів, які вважалися зонами вільної торгівлі). Популярність у Франції паспорти здобули під час правління «короля-сонця» Луї XIV, починаючи з 1669 р. Тоді ж частково змінилося предметнення паспорта: оскільки більшість мандрівок відбувалися через моря

та океани, то в'їзд у місто здійснювався через порт (*pass port*).

Америка

Перша згадка про американський паспорт датується 1775 р.: колоністи спочатку використовували паспорти для пересування між колоніями. У 1780 р. Бенджамін Франклін, будучи послом у Францію, видав французькою мовою та самостійно виготовив для Френсіса Дейни паспорт для переїзду з Франції у Нідерланди. Визначення паспорта як документа, який свідчить про правову ідентичність та громадянство особи, з'явилося лише у 1835 р. у рішенні Верховного суду США.

Паспортна система Нової Січі (1734-1775)

Тривалий час паспорти як елемент системи нагляду за населенням та його пересуванням не були характерним явищем для Запорозької Січі. Вільний вступ до Запорозького Війська й вихід із нього робили непотрібним будь-який контроль січової адміністрації за пересуванням козаків. А запорізька громада, яка поповнювалася за рахунок припливу населення ззовні, не була зацікавлена і в контролі за міграцією на Січ.

Становлення запорозької паспортної системи, вірогідно, почалося в часи Кримського Коша. Паспорти використовувалися як у торгівельних відносинах, так і з метою урегулювання руху через кордон для поїздок до Польщі.

Так, Війську Запорозькому було дозволено мати в Стамбулі власного представника купецьких інтересів, а султан наказав у одному з портів призначити власного намісника, на якого

покладався обов'язок видавати за власним підписом і печаткою паспорти запорізьким купцям для їх плавання на суднах з правом стягати за кожний паспорт лише

по одному червонцю та брати присягу з командирів про їхні добрі наміри щодо турецької держави.

В умовах російської блокади Січі зросло значення Польщі, яка стала важливим чинником у її торгівлі. Головними проблемами, що ускладнювали

запорозько-польські відносини, було гайдамацтво та сваволя адміністраторів Речі Посполитої щодо козаків, котрі легально прибували на Правобережжя. З метою унормування цих стосунків Кіш запропонував польській стороні регулювати рух через кордон за допомогою паспортів. У них вказувалося: ім'я козака, належність до певного куреня та мета подорожі, а також засоби пересування: «пеший идет», «возом одним и конем».

Становище докорінно змінилося після переходу запорожців під владу Російської імперії в 1734 р. В Росії існувала жорстка система державного контролю за населенням за допомогою паспортів. Пересування не тільки селян та міщан, а й дворян без письмового дозволу адміністрації було заборонене. При цьому хабарництво посадовців (і паспортній системі також) на всіх рівнях було таким поширеним явищем, що Катерина I в 1726 р. навіть скасувала жалування приказним та наказала їм «довольствоваться от челобитчиков».

Морський прапор Війська Запорозького XVIII ст.

Така паспортна система насаджувалась Росією і в Гетьманщині. Своїм підлеглим документи для поїздок видавали полкові, сотенні канцелярії, магістрати.

Запоріжжя з традиційним для нього вільним пересуванням населення не вписувалося в імперський жорсткий паспортний режим. Тим більше, що у Гетьманщині, з якою найбільше були зв'язані січовики, вже існувала своя відповідна система. Проте наявність мережі форпостів і застав на кордоні Гетьманщини і Запоріжжя, які встановив царський уряд, змушували січовиків прийняти паспортні правила.

Основним документом запорізької паспортної системи став так званий «пашпорт». Назва його не була усталена, і в січових документах зустрічалися назви: «білет», «паспорт кошовський», «войсковой пашпорт», «паспорт полковничій», «письмові свідетельства», «письмові види», «приписання куреня».

С. Васильківський Чумацький Ромоданівський шлях

Нансенівський паспорт

На початку XX ст. у результаті масштабних геополітичних змін у світі (насамперед у Європі) активізувалася нова категорія людей – біженці (в т.ч. емігранти). Це були вимушені переселенці, які постраждали внаслідок Першої світової війни, у результаті територіальних змін вони *de jure*

втратили наявне громадянство, а *de facto* відмовилися набути громадянство нових держав, також вони боялися переслідування, ув'язнення чи навіть страти.

Спершу у 1920 р. Ліга Націй провела у Парижі Міжнародну конференцію щодо паспортів, митних процедур та квитків прямого сполучення, під час якої були запроваджені паспорти, формат яких є дійсним майже без змін дотепер. Далі, у березні 1922 р., Рада Ліги Націй ініціювала створення «нансенівського паспорта» - спеціального документа, який дозволяв особі-пред'явнику (визнаній біженцем чи особою без громадянства) вільно пересуватися та уникнути переслідування з боку держави його громадянства. Спочатку, видача «нансенівського паспорта» стосувалася «будь-якої особи російського походження (В. Набоков, С. Рахманінов, І. Стравінський, М. Шагал), яка не бажає захисту з боку органів влади СРСР і не набула жодного іншого громадянства», однак згодом дія цього паспорта поширилася на осіб грецького (А. Онасис), турецького, сирійського, вірменського походження, які були визнані особами без визначеного громадянства.

Однак таке визначення (йдеться про особу «російського походження, яка не набула жодної іншої державної

приналежності», запропоноване Верховним комісаром Ліги Націй, не лише заперечувало сам факт відродження української державності протягом 1917-1920 рр., прийняття законів про громадянство УНР (2 березня 1918 р.) та Гетьманату (2 липня 1918 р.), а й позбавляло українців їхнього «національного імені». Насамперед йшлося про визнання українських біженців окремою категорією емігрантів та про офіційний запис української національності у «нансенівських паспортах», оскільки на момент еміграції українські біженці були громадянами УНР, яку багато держав-членів Ліги Націй визнали самостійною державою, а в деяких із них діяли українські дипломатичні установи (представництва).

«Нансенівський паспорт» зразка 1922 р. не гарантував біженцям право на повернення в ту державу, яка його видала, а виїзд в іншу державу допускався лише на підставі спеціального дозволу (втрачав чинність, якщо його власник повертався в державу свого походження). За допомогою «нансенівського паспорта», виданого представництвом Ліги Націй протягом 1922-1938 рр. і визнаного у 52 державах світу, пред'явники (загалом йдеться про 450 тисяч осіб в усьому світі) отримали право проживати та вільно пересуватися по території цих держав.

Дмитро Донцов (1883, Мелітополь – 1973, Канада) – український літературний критик, публіцист, філософ, політичний діяч, один із перших керівників *Союзу визволення України*, заснованого 4 серпня 1914 р., головний ідеолог українського *інтегрального націоналізму* – мав «нансенівський паспорт»

«Аукціони» громадянства

У сучасному світі існує чимало успішних ба благополучних держав, які проводять т.зв. «аукціони» громадянства, на яких можна безперешкодно «купити» потрібний чи омріяний паспорт (набути альтернативне громадянство). Далеко не будь-хто може взяти участь у такому «аукціоні», - це як закритий клуб, вхід у який дозволяється лише за персональними картками, які підтверджують членство у такому клубі, та сплативши вступний внесок. Держава, що продає громадянство (а з ним і паспорт), переслідує свої інтереси, а саме - покращення економічної ситуації. Реальної інтеграції особи-інвестора у суспільство, вивчення державної мови, історії, культури та традицій не відбувається. Бажання набути альтернативне громадянство і паспорт, наявність якого зможе забезпечити усталений рівень життя, є характерним для сучасного споживацького глобалізованого світу, провокує деформацію правового світопорядку та породжує вимушену міграцію людей.

Камуфляжні паспорти

Камуфляжні паспорти (camouflage passport) на вигляд мало чим відрізняються від дійсних паспортів, однак видані вони органами влади самопроголошених невизнаних республік або органами держав, які припинили своє існування (в результаті розпаду, об'єднання, деколонізації) чи змінили назву. На рівні ЄС існує список уявних, фіктивних, камуфляжних паспортів, затверджений у вигляді спільного рішення Ради ЄС та Парламентом ЄС (востаннє оновлений у березні 2017 р.): особи-пред'явники таких документів не мають права на в'їзд до ЄС та вільне пересування в кордонах держав-членів ЄС.

Кольорова палітра

Кольорова палітра паспортів у світі є достатньо широкою, проте, традиційно, використовують такі популярні тинктури (геральдичні емалі): червону, синю, зелену та чорну (з відповідними відтінками). Кожен, хто має паспорт «правильного» кольору, виданий державою з високим «індексом щастя», може втішатися своїми привілеями.

Молоткастий і недоступний. 45 років тому в СРСР почали видавати паспорти нового зразка

«Паспорт — це виключається. Дуже розумні всі поставали. Всі кудись і кудись, а хто ж тут матеріальні блага творитиме. Сама бачиш: не вистачає робочих рук. Чортма охочих багнюку місити», — пояснює колгоспний чиновник молодій односельчанці Єльці Чечіль, яка прагне виїхати до міста і влаштуватися на завод. Вимагаючи видати їй паспорт, дівчина сперечається: «Я вам що, припнута до цього місця? Чи до сивих кіс кріпачкою бути на вашому смердючому силосі? Підписку про невиїзд не давала!»

Це сцена з роману *Собор* українського письменника Олеся Гончара. Він вийшов у 1968 році, і такої-от реальній Єльці доведеться ще шість років чекати урядового указу про загальну паспортизацію. Видавати ж заповітний документ колгоспникам стали лише з січня 1976-го. Багато селян на той час настільки звиклися з радянським кріпацтвом, що оформлення паспортів розтягнулося ще на 10 років.

Перші відгуки про *Собор* були цілком схвальними. Але вже через кілька місяців після виходу книги керівництво Компартії України заявило, що роман — «серйозна творча невдача автора», і закликала «тверезо оцінити і виправити твір». Ідеологів від влади обурювало, що героїв Гончара «гнітить пріснота життя, одноманітність буднів, а сучасність виглядає суворою казармою, де люди пострижені під одну гребінку, де панує царство стандарту».

Письменника ще можна було звинуватити у свідомому перекручуванні фактів. Але навіть у Кремлі не знали, як реагувати на хвилю скарг і доносів про жалюгідне безпаспортне становище значної частини населення Союзу — близько 60 млн осіб. До листопада 1961-го приймальня Верховної Ради СРСР за п'ять попередніх років отримала понад 11 тис. таких повідомлень. Їхнім авторам знадобилося ще й достатньо мужності, щоб звернутися аж так високо зі своїми клопотами. Адже, за даними начальника Головного управління місць ув'язнення МВС СРСР Михайла Холодкова, на початок 1960 року за порушення правил прописки паспортів у тюрмах і таборах перебувало 2.195 осіб.

Дільничний 12-го відділення міліції Києва нагадує двірникам, що їхній обов'язок — повідомляти про мешканців без прописки (Фото: ЦКФФА імені Пшеничного)

ТАНЦЮЮТЬ НЕ ВСІ: Відслуживши в армії і отримавши паспорт, хлопці рідко поверталися у рідні колгоспи. На фото — танці в селі Мала Іванівка (Черкаська область), червень 1950 року / Фото: ЦДКФФА ім Пшеничного

Розвантажувальні роки

Розвантаження міст від зайвих елементів — так визначило кремлівське керівництво головне завдання комісії зі створення паспортної системи у СРСР. Рішення про це ухвалили 15 листопада 1932 року, а очолити «розвантаження» доручили Всеволоду Балицькому, заступнику начальника Об'єднаного державного політуправління (ОДПУ).

З приходом більшовиків до влади посвідченням особи могла бути довідка з місця проживання або роботи. Вона була потрібна насамперед для отримання продовольчих карток. З огляду на катастрофічну нестачу продуктів населення Країни Рад часом вдавалося до хитрощів. У грудні 1930 року Київська газета Пролетарська правда повідомляла про виявлення 15,8 тис. «мертвих душ». Вони були відсутні в міліцейських списках як жителі Києва, але за картками на них видавався хліб.

«Навести лад можна було, лише різко піднявши статус документа [який засвідчував особистість]. Для цього обрали несподіваний спосіб: оголосити паспорт необхідним для проживання і водночас різко обмежити його видачу», — пише російський історик Альберт Байбурин.

Через тиждень після призначення Балицького, який вже розробив деталі паспортизації, його відрядили до Харкова піднімати рівень хлібозаготівель в Україні.

«Запобігти неконтрольованому переміщенню країною величезних мас сільського населення», — уточнив завдання паспортної реформи Авель Єнукідзе, який змінив Балицького.

Інструкція, складена в Кремлі 16 січня 1933 року, наказувала категорично відмовляти в паспорті міським жителям, «не пов'язаним із виробництвом і роботою в установах чи школах та не зайнятим суспільно корисною працею».

Першими в переліку категорій таких громадян значилися «куркулі та розкуркулені, хоча б вони працювали на підприємствах чи перебували на службі у радянських установах».

Видача паспорта взагалі заборонялася «особам, які прибули з інших міст і сільських місцевостей Союзу РСР після 1 січня 1930 року винятково з метою особистого влаштування, незалежно від того, працюють вони чи ні, і проживають здебільшого без квартири у своїх знайомих, родичів або за окрему плату по кутках».

Раніше судимі й позбавлені виборчих прав — а до них зараховувалися колишні землевласники, фабриканти, торговці, поліцейські й священики — також не могли сподіватися на паспорт.

Така ж доля спіткала і членів сімей громадян зазначених категорій. Щодо останнього положення історикиня Тамара Вронська наводить уривок зі звіту керівництва Харківського канатного заводу: «Колишньому поміщику Пацаєву паспорт не видали, а його дружині 38-м пунктом паспорт видали. Райміліція паспорт відібрала».

ТОТАЛЬНИЙ ОБЛІК: Начальниця паспортного столу смт Мар'їнка Сталінської області звіряє дані в облікових картках місцевих жителів із записами у паспортах, вересень 1960 року / Фото: ЦДКФФА ім Пшеничного

«Розвантаження» почалося з Москви і Ленінграда, а також 100-кілометрової зони навколо цих міст. Потім узялися за Харків — але з радіусом відчуження 50 км. Коли в 1935-му український уряд переїхав до Києва, норми столичної паспортизації перекочували і туди. Всі жителі цих столиць, колишніх і теперішніх, не маючи головного радянського документа, мусили залишити свої житла протягом 10 днів після виходу постанови і виїхати за межі зазначених зон. У разі відмови виселятися, після особистого повідомлення органами влади безпаспортним відводилося 24 години, щоб звільнити житлоплощу.

Станом на 10 лютого 1933 року в зведенні ОДПУ повідомлялося, що в усіх трьох містах і в Московській області видали 407 324 паспорти. Відмови отримали лише 8 549 осіб. «Невисокий відсоток відмов за звітний період пояснюється тим, що видача паспортів у перші дні проводилася у Москві та Ленінграді перевіреним групам старих робітників, а в Харкові — трикутниках підприємств [*партійному, комсомольському і профспілковому начальству*]», — виправдовувався укладач зведення.

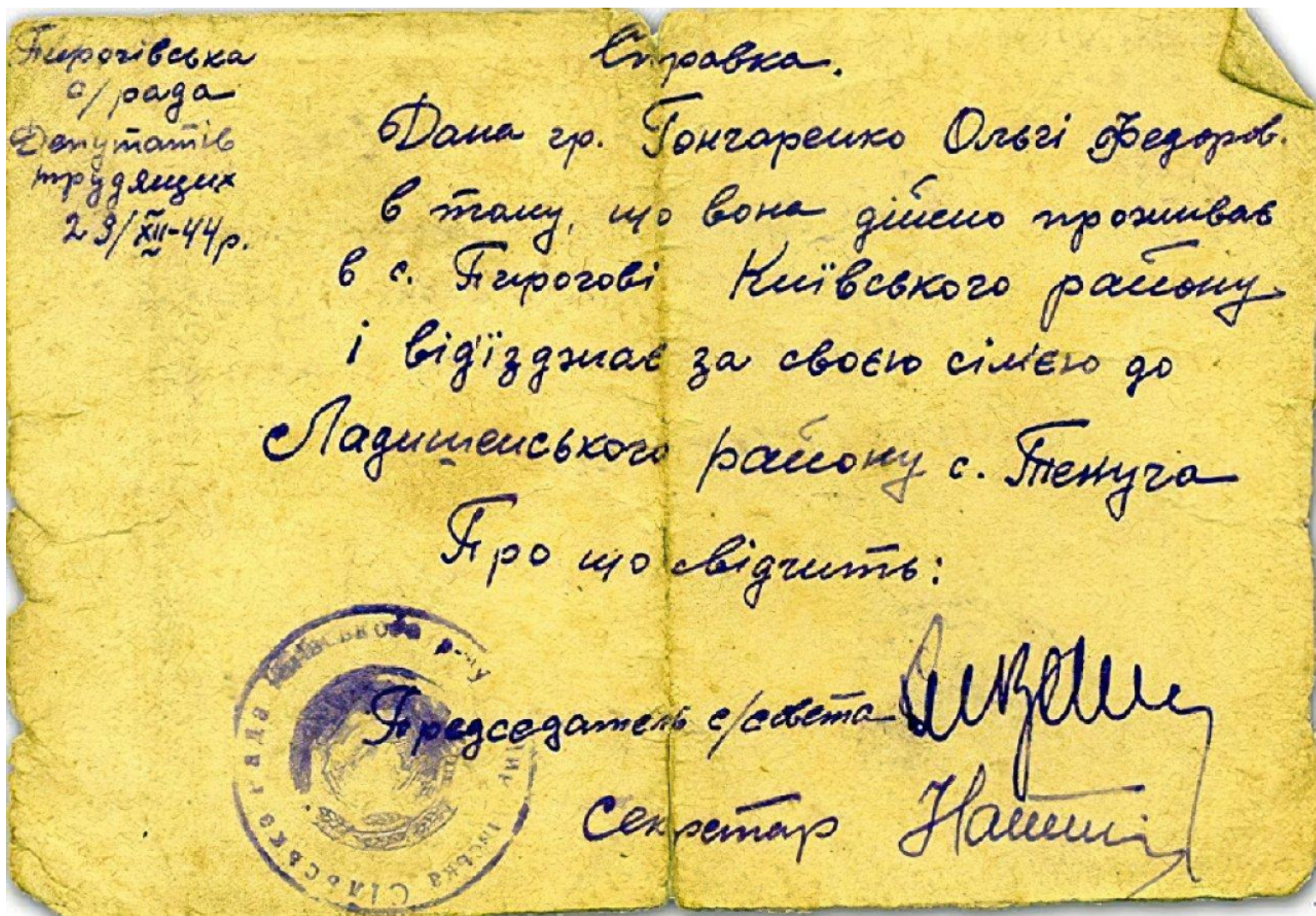
Масове вигнання зі столиць почалося восени. За різними даними, з Харкова належало видворити 50 тис. жителів. І близько 1 млн москвичів і прибульців до столиці СРСР на заробітки мали шукати собі притулок поза 100-кілометровою зоною.

За тим же принципом до початку 1934-го паспорти видали і на решті території Союзу. Колгоспники ж залишилися прив'язаними до своїх сіл. Здавалося, назавжди.

Катування страхом

Про паспортизацію у Харкові згадував Юрій Самброс, у ту пору 38-річний доцент Всеукраїнського інституту народної освіти. У 1917-му в Києві він був учасником військових з'їздів, які стояли біля витоків Української Народної Республіки. А в 1920-х молодий вчений став помітним поборником українізації в Сумах, за що провів кілька місяців у в'язниці й був позбавлений виборчих прав. Після цього Самброс переїхав до тодішньої столиці радянської України, щоб забути ці сторінки своєї біографії.

«Насувалася ще нова убійча для мене подія: заведення державної паспортної системи, — писав Самброс. — Багатьох людей тримали під гнітом несподіваної заборони жити в даному місті, відмови в отриманні паспорта, а значить — і висилки в адміністративному порядку. [...] Я особисто знав кількох людей, що покінчили життя самогубством після відмови їм у видачі паспортів. Серед них один хороший інженер ХЕМЗа [електромеханічного заводу], що багато років прожив безвиїздно в Харкові, для якого адміністративне виселення з міста було життєвою катастрофою. Тих, хто пручався і не хотів виїжджати, міліція садовила на тарантас і силоміць вивозила геть».

НЕ ПРОСТО ПАПІРЕЦЬ: Довідка, видана жителеві села Бабачиха в тому, що він вирушив до Києва купити хліба (1951 рік). Без такого паперу колгоспники не мали права виїхати з села далі свого райцентру

Позбавленець, колишній білий офіцер, активний український діяч — усе це автоматично позбавляло Самброса права на паспорт, а на столичний, харківський і поготів. Але йому пощастило: хоча Суми й недалеко від Харкова, місцева міліція не знала про минуле викладача. Однак страху вчений усе одно натерпівся: «При одній

лише думці, що мене хтось буде допитувати, що мені дадуть заповнювати якусь анкету і т. п., — я змінювався в особі, тремтіли руки, переривався голос і дихання, втрачалася здібність говорити. Я розумів, що таке хвилювання погубить, видасть мене з головою, що треба тримати себе в руках, мати впевнений вигляд, — але нічого не міг вдіяти з собою. То була повна втрата влади над своїми нервами і найсильніша дезорганізація психіки, яку я коли-небудь переживав».

Із жахом Самброс описував свій стан, коли до нього на квартиру прийшов міліціонер перевіряти кількість мешканців будинку через паспортизацію. Дільничний розпитував господиню: хто тут живе, де працює, чи є у профспілці?

Коли черга у списку дійшла до Самброса, жінка сказала, що він доцент і займається науковою роботою, і додала: «Він зараз вдома. Сам може про себе розповісти. Хочете, покличу?» Міліціонер подумав і байдуже сказав: «Ні, не треба... І так ясно».

«У голові шуміло, ноги знесилені, як після важкої хвороби. Довелося лягти на ліжко... Ось до якої межі довела мене тоді моральна травма, — писав Самброс. — Якби міліціонеру захотілося поговорити зі мною, сталася б катастрофа. З тремтячим голосом, блідий і розгублений, я без сумніву викликав би у нього підозру, і доля моя мала б сумний кінець. Та сліпий випадок міліціонерового довір'я врятував моє становище і, мабуть, саме життя!»

Тим часом у Харкові паспортизація перетворилася на справжній фронт боротьби з «контрреволюційним елементом». Виявлення ворогів було поставлено на планову основу, виникло навіть соцмагання. «Складалися рознарядки на кількість осіб, зобов'язаних отримати паспорт, а також на тих, кому в цьому [документі] відмовляли і відповідно висилали їх із паспортизованої місцевості, — пише історикиня Тамара Вронська. — Активісти паспортного

фронту вимагали складання зустрічних списків виявленого нелояльного елементу».

В одному з рапортів по Дзержинському (зараз Шевченківський) району Харкова навесні 1933-го місцева влада обурювалася недоліками роботи житлових кооперативів: «Є низка житлокоопів, які замість зустрічних списків подають протокольні постанови про те, що класово чужих елементів у них немає». А дії таких контор оцінювалися як такі, що «межують з явним опортунізмом». Це слово мало хто розумів навіть з укладачів таких звітів, але звинувачення у мінливості партійної позиції, що означало нелояльність до влади, вистачало для судового вироку і кількох років таборів.

ЛЕГКО ВІДСТЕЖИТИ: Адресне бюро Львівської області, 1957 рік. Такі установи створювалися у СРСР із 1933-го, аби насамперед відстежувати невдоволених радянською владою / Фото: ЦДКФФА ім Пшеничного

У тому ж рапорті зазначалося: «Куркулі, які відчують, що їм відмовлять в отриманні паспорта, заявляють, що від комунізму і радянської влади їм не сховатися, куди б вони не поїхали... Потрібно самим вирушати у північні краї».

За цією ж логікою, Самброс, рятуючись від злостивих колег, які в будь-який момент могли скласти на нього донос, уже восени того ж року виїхав до містечка Камишлов Челябінської області за Уралом. Замість столичного вишу він влаштувався методистом у педагогічний технікум — зате з паспортом. У ньому обов'язково ставилися позначки про місце роботи і соціальний стан. А з 1937-го в документ почали вклеювати фотографію.

Голоси незгодних

За життя «вождя народів» Йосипа Сталіна нарікань щодо паспортної дискримінації у СРСР особливо не помічалось. Правда, збереглися звернення громадян, незгодних із записом у п'ятій графі паспорта — там вказувалася національність.

У липні 1952 року до вождя особисто з листом звернувся професор криміналістики Рафаїл Белкін. Він питав, чи правильно визначати національність громадян СРСР за походженням батьків? «Ці питання особливо актуальні для осіб єврейського походження, — писав учений. —

Відокремлення євреїв від корінного російського, українського, білоруського населення мало значною мірою штучний момент».

Далі професор обґрунтовував: «Для більшості громадян СРСР єврейського походження (окрім невеликої групи буржуазних націоналістів) [...] рідною мовою є російська. Вони виховані на радянській російській культурі. Вони не відрізняються за умовами свого побуту від корінного населення. Зрештою,

вони вважають себе радянськими людьми, відрізняючись від останніх лише паспортними даними».

В кінці листа автор запитував: «Чи не настав час надати право визначення національної приналежності за мовою, культурою, побутом, усвідомленням спільності з даною нацією, а не за біологічними ознаками, не за національністю предків?»

Професор Белкін виходив не тільки з власного інтересу — в країні вже котрий рік вирувала антисемітська кампанія: за надуманими звинуваченнями у зраді батьківщини були заарештовані члени Антифашистського єврейського комітету. Організація, яка в роки Другої світової війни допомагала Сталіну знаходити підтримку, зокрема і матеріальну, в Америці, тепер стала не потрібною і навіть шкідливою для нього.

Господар Кремля відповів на лист професора по-своєму — у грудні того ж року він заявив: «Будь-який єврей-націоналіст — це агент американської розвідки». А на місцях почалися звільнення вчених і фахівців із записом у паспорті, проти чого і висловився Белкін.

Зі смертю Сталіна, а особливо після публічного розвінчування його культу в 1956-му, найбільші відчайдухи почали відверто ігнорувати паспортні умовності. І це були далеко не поодинокі випадки. Так, Олександр Ложкін із колгоспу Родіна Кіровської області (зараз — Тверська, у складі РФ) у листі до Леоніда Брежнєва, тодішнього голови Верховної Ради, написав, що не може прогодувати дружину і трьох дітей за 25 рублів, які отримує на місяць. Тому автор листа збирається залишити колгосп і збудований своїми руками будинок.

У 1961 році на такі листи вже реагували. На дзвінок з Москви голова колгоспу Родіна повідомив, що вже три місяці не може розрахуватися з колгоспниками — не виконана дохідна частина бюджету, тому із заробітку селян утримується 30%. А роком раніше з його господарства пішли понад 900 осіб. «Зараз у колгоспі числиться поки що 2.200 людей, в основному це люди похилого віку. Молоді немає. З армії повернувся тільки один», — скаржився у відповідь голова.

ВАЖЛИВИЙ УКРАЇНЕЦЬ: Паспорт Леоніда Брежнєва зразка 1947 року — тоді він очолював обком партії у Запоріжжі / Фото: DR

«Не дасте довідки — так піду!» — ставить ультиматум колгоспному керівництву Єлька на сторінках роману *Собор*. Їй відповідають: «Беспачпортною, дівко, недалеко рушиш... Там швидко підберуть».

Героїня Гончара, однак, тікає до дядька у заводське селище неподалік. Уже не сталінські часи, щоб колгоспників під конвоем відправляли додому або в тюрми. Однак жити вона може тільки у родича, по-тихому. «А он у тих квартирах, що на проспекті, спробував би хто переночувати без паспорта — одразу ж і чекай

дільничного з двірником, прийдуть, поцікавляться», — описує Гончар порядки радянського режиму.

Через п'ять років після виходу його роману, у 1973-му, Брежнєв — уже як основний керівник Союзу — ініціював серію міжнародних нарад із питань безпеки і співробітництва у Європі. Вони відкрилися у Гельсінкі, де паралельно постало питання про права людини, — довелося хоча б зовні дотримуватися цивілізованих норм життя. А десятки мільйонів безпаспортних громадян псували Кремлю позитивний образ.

У серпні 1974-го в Кремлі вирішили видати паспорти всім. Влада готувалася до цього ще півтора року. Брежнєву ця ідея здалася вдалою: мовляв, тепер хоча б не дорікатимуть, що майже кожен четвертий у СРСР не має права вільно пересуватися своєю країною.

Рекомендована література:

Вронська Т.В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 3. С. 33-44.

Вронська Т.В. Радянська паспортна система. *Український історичний журнал*. 1999. № 4. С. 3-15.

Молоткастий і недоступний. Як 45 років тому в СРСР почали видавати паспорти нового зразка
<https://nv.ua/ukr/world/countries/pasport-novogo-zrazka-yak-vidbuvalasya-pasportizaciya-u-srsr-istoriya-50148421.html>

Плецький С.Ф. Паспортна система Нової Січі. *Український історичний журнал*. 2006. № 2. С. 24-37.

Софінська І.Д. Паспорт: глобальні виклики – локальні рішення. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 3. С. 342 – 348.

Юридична енциклопедія: у 6 т. - Київ: Українська енциклопедія, 1998. – Т. 4: Н-П/ редкол. Ю.С. Шемшученко (голова) та ін. – 720 с.

Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : у 3 т. : пер. з рос. / Д. І. Яворницький. – Львів : Світ, 1990–1991. – Т. 1.